

Krzysztof Lisiecki (Kalety)

Wybrane zmiany językowe mieszkańców Kalet i okolic w powiecie tarnogórskim

Obecnie coraz częściej mówi się o wzmożonym tempie zmian zachodzących w systemach gwarowych. Zjawisko to związane jest z przeobrażeniami społeczno-ekonomicznymi na wsi i z szeroko rozumianą ekspansją języka ogólnego (nazywanego również ogólnopolskim, ogólnonarodowym, polszczyzną kulturalną, itp.). Zmiany w warstwie językowej obserwujemy, porównując gwarę z językiem ogólnopolskim. Przeobrażenia w sytuacji socjalnej ludności miejskiej i małomiasteczkowej doprowadziły do wielu zmian w warstwie językowej. Zmiany te były podyktowane m.in. przez dwie wielkie migracje. Pierwsza związana była z przesiedleniem ludności polskiej i obcej na ziemie zachodnie i północne po zakończeniu II wojny światowej. Druga związana była z „ucieczką” ludności wiejskiej do miasta w celach zarobkowych (por. Jagielski 1978). Procesom tym towarzyszyły przeobrażenia społeczno-gospodarcze. Odpływała ludność ze wsi do miast, gdzie skupiony był przemysł. Rolnictwo nie dawało szans na godziwe zarobki, więc wielu rolników porzucało dotychczasowe zajęcie i przyjmowało się do pracy w przemyśle, przeważnie węglowym i hutniczym (na Śląsku). Migracja ta spowodowała powstanie nowej klasy społecznej, tj. chłopo-robotników.

Innym czynnikiem, który powodował zmiany w warstwie językowej, był szeroki dostęp do oświaty, rozwój czytelnictwa, wpływ mass mediów.

Młodzież ucząca się i studiująca w wielkich miastach stykała się z językiem ogólnopolskim, co powodowało, że gwara, którą dotychczas się posługiwali, zaczynała być uważana przez nich za relik, za coś co odchodzi wraz z rozwojem cywilizacyjnym, z ekspansją techniki i elektroniki.

W związku z tymi zmianami społeczno-gospodarczymi i językowymi rodzi się u dialektologa pytanie: kogo badać i co? oraz jakich użyć metod, aby badania te były najbardziej wiarygodne?

Dialektologia badała przede wszystkim język ludzi starszych, aby uchwycić stan gwary na danym terenie. Ale współczesność pokazuje, że to geograficzne (pозiome) badanie gwar nie wystarcza. Trzeba badać język mieszkańców wsi i małych miasteczek, uwzględniając obok pokolenia najstarszego także pokolenie najmłodsze, które poprzez codzienny kontakt z telewizją (3–5 godzin dziennie), radiem, książką i szeroko rozumianą szkołą, wnosi do języka wiele cech innowacyjnych, nieraz takich, które zdecydowanie odrzucają elementy gwarowe.

Poza tym w badaniach należy uwzględnić np. wiek i wykształcenie respondentów, a oprócz tego komunikacja językowa musi być zarejestrowana w dwóch sytuacjach: oficjalnej i nieoficjalnej.

Wymienione przykładowo czynniki determinujące zmiany zachodzące we wsiach i małych miasteczkach są raczej powszechne w całej Polsce. W artykule tym ograniczę się jednak tylko do małego, bo dziesięciotysięcznego miasteczka Kalety w dawnym powiecie lublinieckim (do 1999), a obecnie znajdującym się w powiecie tarnogórskim na ziemi śląskiej.

Kalety obejmują swoim zasięgiem także takie miejscowości, jak: Jędrysek, Miotek, Kuczów, Mokrus, Zielona, Drutarnia i Truszczyca. Materiał badawczy zacząłem zbierać od 1998 roku, a skończyłem w 2000. Są to więc najnowsze i najbardziej aktualne spostrzeżenia, jeżeli chodzi o stan gwary na tych terenach. Posługiwałem się głównie wywiadem i ankietami skierowanymi do różnych grup pokoleniowych. Nagrań dokonywałem w dwóch typach komunikacyjnych: w sytuacji oficjalnej i nieoficjalnej, nagrywałem rozmowy osobiście lub pomagały mi w tym osoby wtajemniczone. Nie będę w tym miejscu opisywał szczegółowo metod badawczych, wspomnę tylko jeszcze, że respondentów podzieliłem na następujące grupy wiekowe: III – grupa powyżej 60 lat, II – grupa do 60 lat, I – do 30 lat, w tym dzieci ze szkoły podstawowej i gimnazjum, oraz młodzież ze szkół średnich i studiująca.

Gwary dialektu śląskiego, do których zalicza się gwara kaletańska, sięgają na wschodzie po linię Babimost – Rawicz – Międzybórz – Byczyna – Woźniki – Bielsko – źródło Wisły, a na południu obejmują czesko-słowackie obszary na lewym brzegu Olzy po dorzecze Lucyny wraz z Czadeckim w dolinie Kisuczy (K. Dejna, 1994).

Językowo dzieli się Śląsk na południowy i północny, czasem wyróżnia się także środkowy, bądź na Cieszyński, Górny i Opolski (M. Kucala, 1999).

Ze względu na ograniczoność pracy chciałbym pokazać niektóre typowe cechy dialektu śląskiego i prześledzić zmiany dokonujące się w poszczególnych kategoriach wiekowych, w sytuacji oficjalnej. Skrótly oznaczają: I – pierwsza grupa wiekowa do 30 lat, II – druga grupa wiekowa powyżej 30 lat, III – ludzie starsi powyżej 60 roku życia. Oficjalną sytuację komunikacyjną pokazuję od III grupy, żeby lepiej prześledzić dokonujące się przemiany:

1. Uproszczenie grup spółgłoskowych *-ść*, *-śń* jest u mieszkańców Kalet konsekwentne. Występuje ono w 100% u ludności III grupy wiekowej, natomiast u 27% ludności w grupie II zasada ta nie jest upowszechniona. Jest to związane albo z wpływem polszczyzny ogólnej, albo mieszkańcy starają się mówić na tyle poprawnie, żeby uniknąć identyfikacji z formami niektórych form rozkaznikowych typu *zleś*, *wleś*. Natomiast w grupie I występuje forma *pleśń*, *nieść*, ale tylko w wymowie hiperpoprawnej (dotyczy to zwłaszcza młodzieży ze szkół średnich uczęszczających do szkół w Tarnowskich Górach lub Lublińcu), aczkolwiek u około 30% dzieci z gimnazjum i podstawówki słychać jeszcze *pleś*, *nieś*, ale są to dzieci, które w domu (w sytuacji nieoficjalnej), jak i w szkole (nawet w sytuacjach oficjalnych typu odpowiedź na lekcji) używają gwary lub niestarannego języka ogólnopolskiego.

- III *Iž no syneġ mī to pšīnyš. Pač ale pleš.*
 II *Veš to i pšīnyš || pšīneš. Ale srogo pleš^{nī} || pleš.*
 I *Šyġko to pšynešć. Byžza to fšpaŋažza pšēš^{nī} || pšēš^{nī}*

2. Tendencje do redukcji spółgłoski *ʒ* po spółgłosce a przed samogłoską jest też powszechna u ludności w III grupie wiekowej (w 100% !). W II grupie wiekowej w śródgłosie następuje bądź redukcja spółgłoski lub jej osłabienie. I grupa wiekowa bardzo chwiejnie zachowuje się podczas wymowy wyrazów z *ʒ* w śródgłosie lub wygłosie. Wymowa ta jest tak dalece niekonsekwentna, że trudno jest się pokusić o jednoznaczne stwierdzenie, czy dzieci i młodzież redukują lub osłabiają artykulację *ʒ*. Ten sam badany uczeń w dwóch sytuacjach (oficjalnej i nieoficjalnej) wymawiał: *gʒova* || *gova*, *suxaʒ* || *suxaxaʒ*, *dʒuġī* || *duġī*. Wymowa tego typu chyba też zależy od stopnia staranności i tempa wymowy.

- III *Klupnī še v gova.*
 II *Byž dož d^ʒuġī || duġī. Še• tam dʒuġo || dugo.*
 I *Suxaxaʒ staršyx. Ne suxeʒ go.*

3. Tzw. spłynięcie grupy *kk* w *k* jest chyba bardziej zrozumiałe w grupie zasymilowanych spółgłosek typu: *leki* < *letkki* (85%),

- III *Uūna byžza leko.*
 II *V'oŋ leki v'at^r. To tyz byžo leke.*
 I *Šžo mu pšez žyće le• ko i pšyjemnie.*

Chociaż też do końca nie jest to konsekwentne, ponieważ zdarzało się (we wszystkich trzech grupach), że respondenci używali form *letki*, *dʒukšy*, a więc form, które nie są cechami typowymi dla tego obszaru językowego. Oznaczać to może, że uproszczenie grup *kk* w celu wyrazistości semantycznej raczej są odpodobnieniami, a nie upodobnieniami.

4. Zmiękczenie *s* przed *l* i *n*:

- III *A dyž z něgo ślyš.*
 II *Idymy ś ni nī.*
 I *Idymy z ni nī. Ižemy z ni nī.*

Jest to znowu wynik asymilacji i uproszczeń w grupach spółgłoskowych, szczególnie widoczny w nagłosie.

5. Zastąpienie przedrostków *v*, *z* przez *ve*, *ze*. Cecha ta była efektem samoregulującej dążności do tego, aby na skutek działania tendencji do spływania się grup spółgłoskowych nie doszło do identyfikowania wyrazów przyimkowych i tworów przedrostkowych typu: •*vožė*, •*fuže* (K. Dejna, 1993). Dystrybucja tych przedrostków kształtuje się tu następująco:

- III *Uūna stožī ve vožė. Može być xlyb ze poŋidorym.*
 II *Šež ze sostrūm i bratym. Šet s sostrom i bratym.*
 I *Šed^ʒ s sostrč^ʒ i bratem. Šet s sostrč^ʒ i bratem.*

Konsekwentne użycie przedrostków *ve*, *ze* jest u mieszkańców Kalet w grupie III. Pomieszanie występuje w grupie II, gdzie część mieszkańców (mężczyźni 85% (?) a kobiety 10%) używają formy *ve*, *ze*, reszta zaś wymawia te przedrostki jak

w polszczyźnie ogólnej. I grupa wymawia te przedrostki jako *v*, *z* zgodnie z normą obowiązującą w polszczyźnie ogólnej.

6. Dysymilatywne rozbitcie grupy staropolskiej *šř*, przez wstawienie *t* to kolejna cecha gwarowa, która ulega stopniowej unifikacji z językiem ogólnym.

III *Źśe• řes ščoda? Źśe• ře• sřšoda?*

II Brak cechy.

I Brak cechy.

Jak wynika z powyższego, dystrybucja ta pojawia się tylko u najstarszych obywateli miasta Kalety. Świadczy to o tym, że proces, który miał zapobiegać całkowitemu upodobnieniu i spłynięciu się sąsiadujących ze sobą szczelinowych głosek, ulega prawie całkowitemu zahamowaniu, gdyż nie jest on realizowany w II i I grupie wiekowej.

7. Przejście prasłowiańskiego **jb* w *je-* w nagłosie też jest chyba już historią, ponieważ nie stwierdziłem w I i II grupie przypadku wymowy typu *řeqya*, natomiast sporadycznie pojawiał się on w grupie III.

III *Fsož mī ta niž do řegya.*

II Bardzo rzadko używana cecha.

I Brak cechy.

8. Przesunięcie ku przodowi i zwężenie *a* przed *ř* w zakończeniach rozkazników: *-ař ≥ -eř*, jest raczej powszechne na tych terenach.

III *Deř mī spokūř.*

II. *Doveř mī to, to moře. Deř mu pare^u grořy.*

I *Čyteř to. Čytař to.*

Przejście *ař* w *eř* dokonało się w formach rozkazników w wygłosie, ponieważ zaokrąglone tylne *a* w trakcie artykulacji znacznie było osłabione. Cecha ta jest konsekwentnie realizowana wśród najmłodszego pokolenia, chociaż wśród młodzieży uczącej się w szkołach średnich poza Kaletami, a szczególnie wśród młodzieży, która gwary nie używa wcale, cecha ta nie pojawia się w ogóle

9. Przechodzenie *a* w *o* (*a ≥ o*) – kontynuant dawnej samogłoski długiej w wymowie zrównał się całkowicie ze samogłoską *o* szczególnie w tematach odmiennych:

III *Ta kobyta mo ptoka.*

II *Tam rošne sočysto trova. Trava še zaželeni^u.*

I *Fajny kf^otek.*

Jest to cecha realizowana konsekwentnie przez wszystkie trzy grupy wiekowe. Wyjątek, zresztą nieliczny, stanowią najmłodsze dzieci i młodzież ucząca się poza Kaletami i nie mówiąca gwarą.

10. Przechodzenie *e* w *y* (*e ≥ y*). Samogłoska *e* ścieśnione po spółgłoskach twardych i miękkich przechodzi w *y*, np.

III *Žyka f t y m roku vylo^u.*

II *Ale sypou^u žišeř šnyk.*

I *B^yda by bez něgo by^u. B^eda aš řšešcy.*

Proces ten pojawiał się w gwarach nie tylko śląskich, ale także małopolskiej i wielkopolskiej. Przypomnieć należy, że przejście *e* w *y* wywołało zmianę systemu fonologicznego. Wcześniej pokazane przykłady ukazują dystrybucję pochylonego *e* we wszystkich trzech grupach wiekowych, za wyjątkiem konsekwentnej grupy młodszych dzieci (nie uczącej się) i młodzieży dojeżdżającej do szkół poza Kaletami.

11. Przejście staropolskiego $\bar{e}$ w $\bar{y}$ lub $\bar{u}$ w wygłosie:

III *Vŷske te dexy. Idŷm i ŷpyvaŷm.*

II *Vŷsy mou corne. Idŷm i graŷm. Idŷ srotkem ulicy.*

I Tak samo jak w grupie II.

Jak wynika z powyższych przykładów, $\bar{e}$ w III grupie wiekowej uległo ściśnieniu w $\bar{u}$ i jest to cecha stała. W II grupie wiekowej $\bar{e}$ przeszło w $\bar{y}$ lub rozłożyło się w $\bar{y}$ lub $\bar{e}$ i taka sama konsekwencja panuje w grupie I. Zdarza się również, że nosowość samogłoski $\bar{y}$ przed szczelinowymi wzmocniona jest przez spółgłoskę *n*, np. *vŷnski*.

12. Usunięcie oboczności *o:e*, np.:

III *Nesũ• mi coŷ dobrego.*

II *B'era to i ida. B'oreŷ to f sfoje reŷce.*

I Tak samo jak w grupie II.

Nie jest to jednak realizacja konsekwentna. Zdarza się, że te same badane osoby (z grupy I i II) unikały wymowy typu *boreŷ*, *bore*, ale innym razem używały formy *b'era*.

13. Upowszechnienie przyrostków przymiotnikowych *-aty*, *-ity*. Odziedziczone z języka praindoeuropejskiego przedrostki *-at-*, *-it-*, rozwinęły się na gruncie słowiańskim w *-ast-*, *-ist-*, *-at-*, *-it-*, np. *graŷaty*, *graŷasty*, *vodŷity*, *vodŷisty*

III *To je graŷaty || graŷasty kolor.*

II *To byŷo ŷŷevo liŷcate. Liŷcaste kŷevy.*

I Brak cechy.

Przykłady te pokazują, że jedynie w I grupie wiekowej cecha ta nie pojawia się, natomiast w grupie II i III sufiks *-ast-* i *-at-*, czy też *-ity*, *-isty* pojawiają się nawet w jednym wyrazie.

14. Zanik *r* w przedrostku *roz*, np.

III *ŷospraŷej mi ŷo tym.*

II *ŷozdej to* (ale coraz rzadziej) || *Rozdej to*

I Brak cechy lub bardzo rzadko występuje.

Zanik spółgłoski *r* w nagłosie jest rezultatem zaniku *r* na skutek dysymilacji, gdy przedrostek *roz* – występował przed częstką zawierającą *r* lub *l* i na skutek wyrównań do innych przedrostków z nagłosowym *o*. Cecha ta jednak, jak pokazują badania, zanika w grupie I i II, ale konsekwentnie pojawia się w grupie III.

15. Upowszechnienie bezdźwięcznego przedrostka *z*,

III *Sfol to na kupa. ŷlys s tego.*

W II i I nie występuje, lub bardzo rzadko w grupie II.

Przykłady te pokazują, że dźwięczne z wypiera bezdźwięczne *s*. Jest to chyba skutek procesu dążącego do analogii przedrostka *z-* z innymi prepozycjami, takimi jak: *przez, bez*.

Wybrane przykłady zmian pokazują, w którym kierunku ewoluuje gwara mieszkańców Kalet. Są to przemiany zdążające do integracji z językiem ogólnym. Najszybciej dokonuje się to w grupie I – do 30 lat, trochę wolniej w grupie II – u mieszkańców powyżej 30 roku życia. Ale niektóre przykłady zachowania gwary pokazują (szczególnie w III grupie wiekowej), że gwara jest mocno osadzona w życiu i kulturze mieszkańców i nie szybko zostanie ona wyparta przez polszczyznę kulturalną lub nowomowę najmłodszego pokolenia.

Literatura

- Jagielski A. [1978]: *Ludność i osadnictwo* [w:] *Geografia ekonomiczna Polski*, pod red. S. Berzowskiego, Warszawa, s. 137.
- Dejna K. [1994]: *Dialekty polskie*, Wrocław, s. 261.
- Kucała M. [1999]: *Encyklopedia języka polskiego*, Warszawa, s. 71.
- Dejna K. op. cit. s.139.